

Сучасна психологія: проблеми та перспективи

Перш за все, це передчасні смерті близько півмільйона громадян щорічно. Згідно з розрахунками 26% від усіх смертей в різному ступені пов'язані з алкоголем (30% у чоловіків і 17% у жінок в середньому по країні).

Зловживання алкоголем – причина катастрофічного зниження тривалості життя (особливо серед чоловіків) і величезного розриву в тривалості життя чоловіків і жінок. Важкі алкогольні проблеми нашого суспільства вносять свій внесок у зниження народжуваності і погіршення здоров'я дітей [5, с. 63].

Таким чином, алкогольну девіацію по праву відносять до однієї з найсерйозніших проблем сучасного суспільства. Наслідки алкоголізму страшні не тільки для самої людини. Вони зачіпають суспільство і погіршують генотип всієї нації. Алкоголізм – це багато в чому неспецифічний маркер соціально-психологічної неспроможності особистості і індикатор порочності мікросередовища.

Література:

1. Беличева С.А. (1999). Основы превентивной психологии. М. : Просвещение. 421 с.
2. Бурмака Н.П. (2012). Личностные факторы формирования алкогольной аддикции. *Вісник Харків. ун-ту. Серія Психологія*. С. 26–29.
3. Губенко О. (2004). Проблеми профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти. *Практична психологія та соціальна робота*. С. 33–35.
4. (2013). Девіантна поведінка молоді та алкоголізм / під ред. О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко. *Основи психології і педагогіки: підруч.* Х. С. 243–256.
5. Леко Б.А. (2012). Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості. К. 225 с.
6. Лисенко І.П. (2003). Динаміка і корекція патопсихологічних симптомокомплексів у осіб, залежних від алкоголю та наркотиків. К. 44 с.
7. Максимова Н.Ю. (2004). Алкоголь: вживання і зловживання. *Безпека життєдіяльності*. №3. С. 23–27.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Світлана Жоха

*викладач кафедри загальної та практичної психології
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

Відповідальність як соціально-психологічне явище в різних її формах і на різних рівнях стає актуальним питанням сьогодення і проблемою реального життя. Дослідження відповідальності, її формування, як показує огляд вітчизняних та зарубіжних досліджень займає важливе місце у сучасній психології особистості. Інтерес до

неї як теоретичний, так і прикладний, в наш час значно зростає через зростання темпів соціально-економічних трансформацій суспільства. І вважається, що саме в таких умовах лише відповідальна особистість може ефективно адаптуватися та продуктивно само реалізуватися.

Аналіз спеціальної літератури показав, що в сфері гуманітарних наук, за винятком юридичних, відповідальність не виділяється в особливу тему дослідження. У філософському ракурсі відповідальність людини розглядається як її сутнісна риса або в рамках проблематики свободи. В академічній та практичній психології склалась аналогічна ситуація, де відповідальність виступає найважливішою психологічною якістю розвиненої особистості [1; 6; 9].

Метою нашого дослідження є проведення аналізу феномену відповідальності як соціально-психологічного явища, а також виявлення особистісних характеристик відповідальної особистості.

Ми вважаємо, що саме на стику філософії та психології, а саме в деяких напрямках класичної та сучасної психології представляється можливим

виділити деякі основні теоретичні підходи в інтерпретації відповідальності людини, особливо у вивченні психологічних аспектів і механізмів відповідальної поведінки.

«Відповідальність» походить від латинського *respondere* (відповідати). Відповідальність – «*verantwortlichkeit*» (нім.), «*Responsibilite*» (франц.), «*Responsibility*» (англ.) мають однакові значення – «тримати відповідь», «віддавати звіт», «бути вимушеним до відповіді». А. Тойнбі ввів в науку поняття «вызов» («виклик»). Він відмічав, що світ регулярно кидає людині виклик як якесь завдання, що вимагає обов'язкового рішення і відповіді [3, с. 5].

У подібному контексті, початкове значення слова «відповідальність» виглядає цілком логічно, як право, здатність і прагнення дати відповідь світу на кинутий виклик. Однак, в науковому світі термін «відповідальність», за всю історію свого існування, придбав безліч визначень і смислів.

Спеціальних праць на тему відповідальності в філософії не знайти, але роздуми на цю тему зустрічаються. Так Конфуцій визначав відповідальність як вихідну умову для встановлення порядку. Аристотель ставив питання про відповідальність за вчинки, а також пов'язував відповідальність зі свободою вибору і свободою волі, а добропорядний громадянин сам знаходить своє поле рішень. І саме здійснення морального обов'язку громадянина визначається Аристотелем як відповідальність [2, с.43].

В юридичному контексті в наукову лексику термін «відповідальність» вносить Т. Гоббс. І. Кант в своїх роботах розглядає питання про «совістливу» відповідальність і безвідповідальність. Таким чином ми бачимо зв'язок відповідальності і совісті, і тоді вона пов'язана з етичними питаннями. Схожі погляди ми зустрічаємо і в роботах Ф.Ніцше, де він розмірковує про питання етики і моралі,

піднімає проблему відповідальності і безвідповідальності людини, стверджуючи, що відповідальність і обов'язок є охоронною грамотою власної людяності [6].

Серед зарубіжних психологічних досліджень можна виділити достатню низку авторів, які певним чином розглядали тему відповідальності. Серед них можна виділити таких, як А. Бандура, К. Левін, Л. Колберг, А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, Ж. Піаже, Ф. Перлз, К. Роджерс, Д. Роттер, Г. Салліван, З. Фрейд, В. Франкл, Е. Фромм, К. Хелкам, К. Хорні та інших.

Серед вітчизняних досліджень у різних галузях цікавими на нашу думку є праці таких вчених, як К. Абульханової-Славської, О. Матласевича, К. Муздибаєва, М. Савчина, В. Татенко, Т. Титаренко та інших (у психології); С. Анісімова, М. Бахтіна, Г. Тульчинського та інших (у філософії); Е. Мусаєва, В. Пузанова, І. Шиловой та інших (у соціології); І. Бега, О. Петрухіної, Т. Шихової та інших (у педагогіці).

Аналіз досліджень показує, що філософсько-психологічна інтерпретація відповідальності як властивості особистості в межах психології особистості поділяється на два протилежних варіанти: 1) присутній в класичному фрейдизмі і біхевіоризмі, згідно з яким те, що робить людину відповідальною, по суті є результат інтеріоризації зовнішніх соціальних норм. Так за З. Фрейдом зовнішні табу в процесі соціалізації індивіда просто стають внутрішніми, переміщуються всередину особистості, в сверж-Я. Механізм формування совісті як найважливішого індикатора відповідальності особистості формуються таким же чином.

Аналогічно в біхевіоризмі і необіхевіоризмі совість постає як одна із значущих інтеріоризованих ланок «внутрішніх змінних», але все ж жорстко залежних від могутніх зовнішніх умов-стимулів. Як ми бачимо, особиста відповідальність як така не являє якогось істотного значення для прихильників даних напрямків.

2) присутній в неофрейдизмі і гуманістичній психології. Він пов'язує відповідальність людини з несвідомих до зовнішніх умов власне психологічними факторами. У Е. Фромма тема відповідальності людини набуває фундаментальний філософсько-психологічний статус, оскільки вона пов'язана з «дихотомією людського існування» і за нею ховаються глибинні внутрішні витоки в несвідомому. Відповідальність висловлює внутрішню потребу людини в об'єкті для служіння і несвідоме прагнення до гармонії з миром. Особливо Е. Фромм підкреслює, що в сучасному суспільстві ця потреба може гаситися в установці «мати, а не бути», в «байдужості до себе та інших» [8].

К. Юнг протиставляє відповідальність людини в соціальному плані і особистому, в тому числі в релігійному контексті («індивідуальна відповідальність перед Богом»). Він розділяє соціальну відповідальність як результат «примусу ззовні, перед яким пасує всякий, хто живий лише зовнішнім світом», і особисту відповідальність [6, с.31]. Така

диференціація найбільш чітко проглядається при психологічному аналізі совісті. Психологічний аналіз акту совісті дозволяє виділити дві сторони: 1) моральну, яка є результатом сугестії моральних приписів, «напоминание, идущее от нравов», результат «вдалбливання путем обучения». 2) етична виникає при зіткненні моральних приписів і в кінцевому підсумку являє собою рішення, привнесене архетипом, відповідаючи самим глибинним підставам особистості [6, с. 31].

Представниками гуманістичної психології такі потреби, як потреби в самовдосконаленні, самоактуалізації, в здобутті сенсу життя, внутрішньої гармонії стають головним критерієм при аналізі такої якості особистості, як відповідальність.

Цікавою є психологічна інтерпретація відповідальності як особливої якості особистості А. Маслоу. Він підкреслює, що люди, які досягли стадії самоактуалізації (вищого рівня психологічного розвитку), характеризуються високим рівнем автономії, де відповідальність стоїть поряд з такими якостями, як самодостатність, самодисципліна, здатністю приймати самостійні рішення і діяти самостійно. Для таких особистостей не існує дихотомії соціальної та особистої відповідальності, для них «борг, обов'язок перетворюються в задоволення» [6, с. 32].

Така спрямованість спостерігається і у представників трансперсональної психології. Для яких людина, яка пройшла через трансперсональний досвід, характеризується «вищим психічним здоров'ям», коли вона підходить до навіть до повсякденної реальності з граничною серйозністю, з повноправною особистою та соціальною відповідальністю і в той же час усвідомлює відносну цінність такої перспективи [6, с. 32].

Порівняльний аналіз проаналізованих досліджень з даними досліджень в сучасній соціальній психології дозволяє зробити такі висновки: для соціальної психології характерно виділення двох типів особистості: з екстернальним і інтернальним локусами контролю. Перший тип не можливо характеризувати як виключно безвідповідальний, швидше для нього характерний адаптивно-конформістський тип відповідальної поведінки. В основі особистості такого типу лежить внутрішня ідентифікація з певною соціальною групою, завдяки чому досягається певний мінімум внутрішньої комфортності, відчуття важливості і цінності свого я. В даному випадку особиста відповідальність зводиться до мінімуму. Не слід скидати з рахунків, з точки зору соціальних психологів, і можливу соціально-біологічну основу такої поведінки – стадний інстинкт, страх піддатися ізоляції.

Таким чином, всі виділені підходи можна об'єднати в рамках ідеї амбівалентності психологічної (особистісної) відповідальності людини (К. Юнг, Е. Фромм). Як ми бачимо, відповідальність може бути різною за якістю. Все залежить від того, яка інстанція вимагає відповіді у вигляді

певних зобов'язань і дій від особистості і які психологічні механізми задіяні.

З психологічної точки зору ситуація може стати такою: один «внутрішній голос» в результаті може виявитися вимогою соціальної групи і людина може на підсвідомому рівні вибрати адаптивно-конформістський варіант поведінки. Інший «внутрішній голос» може виходити від більш глибоких рівнів особистості і вимагає зрілих особистісних якостей, аж ніяк не із конформістської стратегії поведінки. Це пов'язано з тим, що всі ці рівні присутні всередині людини.

У разі соціальної за своєю природою відповідальності можуть превалювати механізми адаптивно-конформної поведінки, а власне особистісна відповідальність вимагає досить високого рівня особистісного розвитку (автономія, самоконтроль, креативність). Проблемою можна вважати умови людського існування: вимоги середовища психологічно виявляються набагато сильніше, вони швидше і чітко трансформуються у внутрішні почуття обов'язку і веління совісті. А голос інших інстанцій є слабкий голос всередині нас, він, за висловом А. Маслоу, швидше зашепоче, ніж закричить і цей шепіт легко заглушити [4]. За силою вимог зовнішніх інстанцій ховаються і загроза покарання, і боязнь відторгнення від соціуму. Сила і значущість цих вимог підкріплюються і власне психологічними факторами, які особливо виділяються в психології особистості (потреба у визнанні з боку інших, вимоги з боку «я для інших»). Це може відчуватися як загроза для особистісного зростання («фундаментальний недуг») на думку А. Маслоу і стати основою неконгруентності на думку К. Роджерса.

Важливо додати до цього необхідність достатнього особистісного досвіду розрізнення різних «голосів совісті». Відсутність такого досвіду може позначатися негативно на розвитку особистості, а в кризових ситуаціях – привести до руйнівних впливів.

Питання відповідальності є актуальним і для практичної психології та психотерапії, так І. Ялом описує відповідальність спираючись, перш за все на роботи екзистенціальних філософів, його думки збігаються з поглядами Ф. Перлза, В. Франкла, Е. Фромма у розумінні цього феномена. Наприклад, автор бачить відповідальність як «авторство власного життя». Він визнає безумовну цінність роботи з відповідальністю в психотерапії, однак, ця цінність для нього не виняткова [9].

І. Ялом підкреслює, що для багатьох клієнтів (пацієнтів) це надзвичайно важко і становить основний тягар терапевтичного завдання: після прийняття ними відповідальності терапевтична зміна настає майже автоматично і без подальших зусиль. Деякі з них визнають свою відповідальність швидше, але застряють, і не раз, на інших стадіях терапії. Автор наводить багато способів і прикладів відходу людини від реальної відповідальності, таких як «уникнення»,

«перекладання», «заперечення», «компульсивність», «перенесення» і інші [9].

Прийняття на себе відповідальності, в розумінні І. Ялома, є необхідною умовою для успішної терапії і повноцінного життя людини. І, ніби резюмуючи роботи своїх попередників, говорить про те, що, незважаючи на всю привабливість свободи, на всю конструктивність ідеї авторства свого життя, відповідальність є страшним фактором. Нездатність або небажання брати на себе відповідальність призводить до різних, іноді деструктивних змін в психічному і фізичному здоров'ї людини.

Аналіз фахової літератури за темою дослідження дозволяє зробити наступні висновки, що виявлення і вивчення психологічних аспектів відповідальності показує глибину і неоднозначність цієї сторони людського існування. Перш за все, знання цих аспектів не дозволяє звести всю проблематику відповідальності переважно до соціальної відповідальності за моделлю правового характеру. Відповідальна (або безвідповідальна) поведінка має і свої власне психологічні витoki, причому різного рівня і характеру.

Ми простежили такі підходи, які більше відповідають філософському і психологічному рівню розгляду відповідальності людини, які намагаються утримати в фокусі своєї уваги її складність і багаторівневність, особистісний та соціальний аспекти.

Література

1. Балл Г.О. (2005). Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. №1(9). С. 13-19.
2. Голик Н.В. (2000). К истокам идеи ответственности. История философии, культура и мировоззрение. В. 3. Санкт-Петербургское философское общество. С. 40-46.
3. Гришина Н.В. (2013). Изменения жизненной ситуации: ситуационный подход. *Психологические исследования*. Т. 6. № 30. С. 3-11.
4. Маслоу А. (2006). Мотивация и личность. СПб.: Питер. 195 с.
5. Матласевич О. В. Психолого-історичне дослідження відповідальності у християнській психології Інокентія Пізеля. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2472/1/18.pdf>
6. Пшенай-Северин В.А. Психологические особенности ответственности человека. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-otvetstvennosti-cheloveka>
7. Татенко В. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*. №1 (15). С. 3-13.
8. Фромм Э. (2008). Бегство от свободы. М.: Академический проект, 256 с.
9. Ялом И. (2008). Экзистенциальная психотерапия. М.: РИМИС. 608 с.